BOLALAR HUQUQLARINI RAQAMLI MAKONDA HIMOYA QILISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Umida Tadjibayeva
Guliston davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli makonda bolalar huquqlarini himoya qilish masalalari zamonaviy ta’lim tizimi, ijtimoiy islohotlar va yoshlar siyosati nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Bugungi kunda bolalarning internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish darajasi ortib borayotgani ularning huquqiy, psixologik va axborot xavfsizligini ta’minlash zaruratini kuchaytirmoqda. Tadqiqotda kiberxavfsizlik, kiberbulling, zararli axborot ta’siri, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish hamda media savodxonlik masalalari yoritilgan. Shuningdek, ta’lim muassasalari, ota-onalar va jamiyat hamkorligi asosida bolalar huquqlarini samarali himoya qilish mexanizmlari ko‘rib chiqilgan. Natijada raqamli muhitda bolalar manfaatlarini ta’minlash kompleks yondashuvni talab etishi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli makon, bolalar huquqlari, kiberxavfsizlik, media savodxonlik, kiberbulling, ta’lim tizimi, axborot xavfsizligi.

Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi zamonaviy jamiyatni raqamli transformatsiya jarayoniga olib kirdi[1]. Bugungi kunda raqamli muhit inson hayotining barcha sohalariga, xususan ta’lim tizimi, ijtimoiy munosabatlar va yoshlar tarbiyasiga chuqur kirib bormoqda[2]. Internet resurslari, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar bolalar va o‘smirlarning kundalik hayotida muhim vositaga aylanib, ularning axborot olish, muloqot qilish va rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirmoqda[3].

Biroq raqamli imkoniyatlarning ortishi bilan birga bolalar uchun yangi xavf omillari ham kuchaymoqda. Zararli axborotlar, kiberbulling, internet firibgarligi va shaxsiy ma’lumotlarning himoyasizligi ularning ruhiy holati, ijtimoiy moslashuvi hamda ma’naviy rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli raqamli makonda bolalar huquqlarini himoya qilish dolzarb ilmiy-amaliy masalaga aylanmoqda.

Zamonaviy ta’lim tizimi yoshlarni nafaqat bilimli, balki axborotni tahlil qila oladigan, tanqidiy fikrlaydigan va raqamli muhitda mas’uliyatli qaror qabul qiladigan shaxs sifatida

shakllantirishni talab etadi. Bu esa ta’lim muassasalari, oila va jamiyat o‘rtasidagi hamkorlikni yanada kuchaytirishni zarur qiladi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhitda bolalar xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan mavjud yondashuvlar yetarli darajada tizimlashtirilmagan bo‘lib, pedagogik, huquqiy va ijtimoiy mexanizmlar o‘rtasidagi integratsiya to‘liq shakllanmagan. Natijada bolalar huquqlarini himoya qilish jarayonida ayrim bo‘shliqlar saqlanib qolmoqda.

Tadqiqotning asosiy maqsadi: Raqamli muhitda bolalar huquqlariga ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash, mavjud muammolarni ilmiy tahlil qilish hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqish.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda raqamli muhitda bolalar huquqlarini ta’minlash muammolarini o‘rganish uchun kompleks, tizimli va ko‘p bosqichli metodologik yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini pedagogik, ijtimoiy va huquqiy yondashuvlarning integratsiyasi tashkil etadi. Bu esa muammoni bir yoqlama emas, balki har tomonlama chuqur tahlil qilish imkonini berdi va ularga ta’sir etuvchi pedagogik, ijtimoiy hamda huquqiy omillar o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganilib, muammoning real holatini yanada aniqroq yoritishga xizmat qildi.

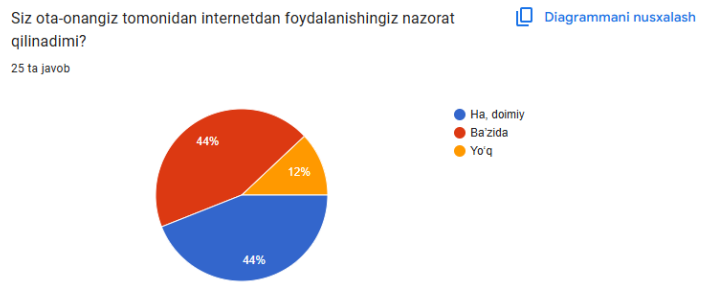
Tadqiqot usullari: Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy usullar qo‘llanildi:

Nazariy tahlil: Mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, xalqaro tajribalar va normativ-huquqiy hujjatlar o‘rganilib, mavjud yondashuvlar umumlashtirildi.

So‘rovnoma metodi tadqiqot jarayonida yoshlar va o‘quvchilar o‘rtasida anonim tarzda o‘tkazildi. So‘rovnoma bolalarning raqamli muhitdan foydalanish darajasi, ijtimoiy tarmoqlardagi faolligi, axborot iste’moli xususiyatlari hamda raqamli xavfsizlikka oid bilim va munosabatlarini aniqlashga qaratildi. Anonimlik tamoyiliga rioya etilishi respondentlarning ochiq va xolis javob berishini ta’minladi. Olingan natijalar tadqiqot muammosini chuqurroq tahlil qilishga xizmat qildi.

Kuzatuv metodi tadqiqot jarayonida bolalarning raqamli muhitdagi xulq-atvorini o‘rganish maqsadida qo‘llanildi. Kuzatuv dars jarayonida hamda oilaviy muhitda amalga oshirildi. Dars jarayonida o‘quvchilarning raqamli qurilmalardan foydalanish darajasi, axborotga munosabati va o‘quv faoliyatidagi raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalari bevosita kuzatildi. Oilaviy

muhitda esa bolalarning ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish va axborot iste’moli jarayoni, shuningdek, raqamli kontentga munosabati tahlil qilindi. Mazkur metod bolalarning tabiiy sharoitdagi real xulq-atvorini obyektiv o‘rganish va tahlil qilish imkonini berdi.

Kuzatuv va so‘rovnoma metodlari bolalarning raqamli muhitdagi real xulq-atvorini o‘rganishda samarali usul hisoblanadi[4].

Tahliliy-sintez usuli: Olingan ma’lumotlar umumlashtirilib, yagona tizimga keltirildi hamda ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Mazkur tadqiqot metodologiyasining o‘ziga xosligi shundaki, unda: pedagogik, ijtimoiy va huquqiy yondashuvlar integratsiyalashgan; raqamli muhit bolalar rivojining alohida omili sifatida qaralgan; muammo kompleks tizim sifatida tahlil qilingan. Bu esa mavjud tadqiqotlardan farqli ravishda masalani kengroq va chuqurroq yoritish imkonini berdi.

Muhokama va natijalar

Mazkur tadqiqot doirasida o‘tkazilgan nazariy va empirik tahlillar natijasida raqamli muhitda bolalar huquqlarini ta’minlash bilan bog‘liq bir qator tizimli muammolar aniqlandi. Ushbu muammolar nafaqat texnologik rivojlanish bilan, balki pedagogik, ijtimoiy va ma’naviy omillar bilan ham chambarchas bog‘liq ekanligi kuzatildi.

So‘rovnomada 37 ta 6-7-10-sinf o‘quvchilari ishtirok etishdi va quyidagi natijalar aniqlandi:

- Foydalanish vaqti: Respondentlarning katta qismi (75.8%) kuniga 1 soatdan 5 soatgacha vaqtini internetda o‘tkazadi.
- Maqsad: Asosiy maqsad ijtimoiy tarmoqlar (75.9%) bo‘lib, o‘qish uchun bor-yo‘g‘i 10.3% foydalanuvchi kiradi.
- Xavfsizlik: 93.1% foydalanuvchi shaxsiy ma’lumotlarni ulashish xavfli ekanini bilsa-da, yomon munosabatga duch kelganda 53.6% hech kimga aytmasligini bildirgan.
- Nazorat: Ota-onalar tomonidan nazorat qilinmaydigan yoki kam nazorat qilinadigan bolalar umumiy hisobda 50% dan ortiqni tashkil qiladi.

1. Raqamli xavfsizlik darajasining yetarli emasligi Raqamli makonda bolalar duch kelishi mumkin bo‘lgan xavf-xatarlar texnologik va ijtimoiy xarakterga ega bo‘lib, ular bolalarning huquqlari va shaxsiy daxlsizligiga bevosita tahdid soladi [5]. Bu holat media savodxonlik darajasining yetarli emasligi bilan bog‘liq. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bolalarning aksariyati internetdan faol foydalanishiga qaramay, ularning katta qismi raqamli xavfsizlik qoidalari haqida yetarli bilimga ega emas. Bu holat bolalarni turli xavf-xatarlarga — firibgarlik, zararli dasturlar, shaxsiy ma’lumotlarning o‘g‘irlanishi kabi tahdidlarga duchor qilmoqda.

2. Kiberbulling va ijtimoiy bosim muammosi Kuzatuv va so‘rovnoma natijalari kiberbulling muammosi keng tarqalganligini ko‘rsatdi. Bolalar ijtimoiy tarmoqlarda turli shakldagi psixologik bosimga duch kelmoqda. Bu holat bolalarning ruhiy salomatligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatib, o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishi va ijtimoiy faollikning kamayishi kabi holatlarga olib kelishi mumkin.

3. Zararli kontent va axborot ta’siri Raqamli muhitda nazoratsiz axborot oqimi bolalarning ongiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bolalar ko‘pincha yoshiga mos kelmaydigan, agressiv yoki ma’naviy jihatdan zararli kontentga duch kelmoqda.

4. Media savodxonlikning past darajasi Raqamli muhitda kiberbulling va zararli kontent bolalarning psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi[6]. Bu holat media savodxonlik darajasining yetarli emasligi bilan bog‘liq. Ular internetdagi har qanday ma’lumotni ishonchli deb qabul qilishga moyil.

5. Ota-ona va pedagog nazoratining yetarli emasligi Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ko‘plab ota-onalar farzandlarining raqamli faoliyati ustidan yetarli nazorat o‘rnatmagan. Buning asosiy sabablari sifatida raqamli texnologiyalar bo‘yicha bilim yetishmasligi va vaqt tanqisligi keltiriladi.

Yuqoridagi natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhitda bolalar huquqlarini ta’minlash masalasi bir yoqlama yondashuv orqali hal etilmaydi. Muammo ko‘p qirrali bo‘lib, texnologik, pedagogik, ijtimoiy va ma’naviy omillar o‘zaro ta’sirda bo‘ladi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Ta’lim tizimi uchun: maktab dasturlariga raqamli savodxonlik va kiberxavfsizlik fanini kiritish; o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish; pedagoglar uchun maxsus malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

2. Ota-onalar uchun: raqamli nazorat va xavfsizlik bo‘yicha treninglar o‘tkazish; bolalar bilan ochiq muloqotni kuchaytirish.

3. Davlat va jamiyat uchun: bolalar uchun xavfsiz raqamli platformalarni rivojlantirish; zararli kontentni cheklash mexanizmlarini kuchaytirish.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki: raqamli muhit bolalar rivojiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda; mavjud xavflar tizimli xarakterga ega; muammoni hal qilish uchun kompleks yondashuv zarur; ta’lim tizimi bu jarayonda asosiy rol o‘ynaydi.

Xulosa

Mazkur ilmiy tadqiqot doirasida raqamli muhitda bolalar huquqlarini ta’minlash muammolari zamonaviy ta’lim siyosati, ijtimoiy islohotlar va yoshlar siyosati kontekstida kompleks tarzda o‘rganildi.

Birinchidan, raqamli muhit bolalar hayotining ajralmas qismiga aylangan bo‘lib, ularning ta’lim olish, muloqot qilish va ijtimoiylashuv jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ikkinchidan, bolalar duch kelayotgan asosiy muammolar — kiberxavfsizlikning yetarli emasligi, kiberbulling va zararli kontent ta’siridir. Uchinchidan, bolalar huquqlarini ta’minlash faqat texnologik choralar bilan emas, balki pedagogik va ma’naviy yondashuvlar bilan ham mustahkamlanishi zarur. To‘rtinchidan, ta’lim tizimi mazkur jarayonda markaziy o‘rin tutadi. Beshinchidan, ota-onalar va pedagoglarning raqamli kompetensiyasini oshirish zarurati aniqlandi. Shu bois, mamlakatimizda raqamli muhitni rivojlantirish va uni xalqimiz hayotiga samarali tatbiq etish bo‘yicha keng ko‘lamli strategik maqsadlar belgilangan bo‘lib, bu jarayonlar yoshlarning raqamli savodxonligini oshirish hamda ularni virtual olamdagi xavf-xatarlardan himoya qilish masalasini kun tartibiga olib chiqmoqda. Aynan ushbu keng ko‘lamli islohotlar doirasida "Raqamli O‘zbekiston - 2030" strategiyasi amalga oshirilmoqda. Mazkur strategiya nafaqat texnologik infratuzilmani yangilash, balki inson kapitalini rivojlantirish, xususan, yosh avlodning raqamli dunyodagi o‘rnini va xavfsizligini ta’minlashni ham o‘zida mujassam etadi. Binobarin, bugungi kunda yoshlarimizning raqamli makonda huquqiy himoyalanganligini ta’minlash — umumdavlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylanib bormoqda.

Mazkur tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati shundaki, unda ishlab chiqilgan taklif va tavsiyalar ta’lim siyosatini takomillashtirish va yoshlar siyosatini rivojlantirishda qo‘llanilishi mumkin. Kelgusida sun’iy intellekt va virtual reallikning bolalar huquqlariga ta’sirini chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society. Oxford University Press.
2. UNESCO. (2021). Digital Education Strategy. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
3. UNICEF. (2017). Children in a Digital World. New York: UNICEF.
4. Livingstone, S. (2014). Children and the Internet. Cambridge: Polity Press.
5. OECD. (2019). Children and Digital Technology: Report on Digital Risks and Opportunities. Paris: OECD Publishing.
6. Buckingham, D. (2003). Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. Cambridge: Polity Press.